

Щебрачук Л.Ф.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИГУКОВИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ (на матеріалі творів О. Гончара)

Мова художньої літератури володіє різноманітними засобами інтенсифікації емотивної виразності. Безперечно, серед багатства мовних засобів емоційно-експресивного вираження й емоційного впливу в художньому мовленні особіне місце належить вигуковим фразеологічним одиницям (ВФО). ВФО – специфічний семантико-граматичний розряд ФО, особливою функцією яких є лаконізація мовлення. Вони "мають здебільшого емоційно-оцінне значення і виступають у ролі слів-речень або входять до складу якогось речення"ⁱ. ВФО служать, як і вигуки, для вираження різноманітних почуттів, емоцій, вольових спонукань особиⁱⁱ. При цьому "номінативний аспект значення вигукових ФО зводиться до мінімуму, а конотативний відіграє першорядну роль"ⁱⁱⁱ. О.В. Кунін з цього приводу зазначає: "Особливістю вигукової семантики є повне експресивне переосмислення"^{iv}.

Таким чином, услід за Л.В. Куценко, ми визначаємо ВФО "як стійку в мові і відтворювану в мовленні нарізнооформлену одиницю, що має цілісне значення, виражає експресивно-вольові реакції мовця"^v. У морфологічному плані ВФО характеризуються незмінністю, сталістю форми. Маючи за своєю природою розмовний характер, вони активно проникають у мовну тканину художніх творів.

Цілком природно, що самотутній народний майстер художнього слова О. Гончар продуктивно вплітає в полотно художніх творів ВФО. Безумовно, цьому сприяє високий експресивний потенціал ВФО. Вони інформують читача про емоційно-чуттєвий стан героїв, їх реакцію на зовнішній світ, співрозмовника, почуту інформацію, а також про мотиви поведінки того чи іншого персонажа.

На основі аналізу семантичних класифікацій ВФО^{vi} та дослідженого фразеологічного матеріалу виділяємо такі типи ВФО: **емоційні, імперативні, релятивні та формули соціального етикету.**

1. **Емоційні ВФО** в художніх текстах О. Гончара є найбільш продуктивним типом. Вони служать для вираження різноманітних емоційних станів, переживань

героїв. Принагідно зауважимо, що ВФО, виражаючи емоції, несуть складніше смислове й функціональне навантаження, ніж вигуківі одиниці лексичного рівня. Семантика ВФО - досить складне переплетіння основних семантичних елементів із різноманітними додатковими відтінками значення. Тому визначити значення емоційних ВФО за допомогою вузького контексту (фрази) буває досить складно. Крім того, значна частина ВФО "ізолюється" в мовленні інтонаційно та синтаксично відокремлюється в тексті. Отже, для з'ясування семантики емоційних ВФО потрібен максимальний актуалізуючий контекст.

У текстах художніх полотен О. Гончара емоційні ВФО виявляють і визначають стійку і узагальнену суб'єктивну реакцію героїв на різноманітні прояви об'єктів сприйняття і вживаються для вираження: а) здивування, захоплення: - *Леле! Який світ широкий! Гори і гори без краю! Таке все велике, що аж наче і сам підрастаєш!...* [I, 141]¹; *Під мікроскопом недавно показував [Микола] матері пилюжинку, невидиму простим оком пилюжинку заводських димів. Глянула мати: ой леле! Каменяка, брила!* [VII, 20]; - *Ходив я сьогодні, братці, по обід через траншеї першого батальйону. Ой леле! Там ціле підземне місто спорудили. Якби не указки, заблудився б, як у лісі* [I, 74]; *Змонтував усе як слід увечері, коли добре стемніло, вмикаю домашній свій агрегат. Нене моя рідна, що тут піднялося в наших Кумарах! Ще б пак: по всьому селу темно, ніде ні каганчика - бо на світло ж заборона!* - *а у Володьки Вайсмана раптом лампочка Ілліча на повну силу спалахнула!* [III, 223]; *А нас, вістових, все, було, за новими картами в місто ганяють [його благородіє капітан Дьяконов]. Марнотратники, скажу я вам, були, куди твоє діло: що ніч, то й нову колоду розпечатують* [II, 321]; *Поступово звикаюся з своїм становищем. І дивна річ: мені здається, що, незважаючи на втрачений зір, я все-таки бачу. Може, це тому, що я не самотній, що мене повсякчас оточують товариші й друзі. Звідусіль я відчуваю підтримку*

¹ Тут і далі приклади наводяться за виданням: Гончар О.Т. Твори: В 7-и т. – К.: Дніпро. – 1987. – 7 т. У квадратних дужках римськими цифрами вказується том, арабськими – сторінка, з яких наведено приклад.

товариських рук, товариських очей [1, 364]; - Ой, щось воно тут не те! - пильно видивившись на матір, вигукнула Вутанька. - Не такий той Дід Мороз щедрий, щоб лантухами розкидатись. Два отакенні лантухи, **подумати тільки!** [II, 425]; - Правою [рукою] не правою, а лівою - мабуть, - посміхнувся Цимбал, присівши перед земляками, босий, в облупленій шапці. - А вас же **яким вітром** сюди? [II, 208]:

б) хвилювання, заклопотання, страху: - Блаженко, - тихо озвався Черниш. - Візьміть ось... - І він, розімкнувши свою задубілу в напрузі руку, подав Романові гранату. Сліди гранати глибокими клітками повдавлювались йому в долоню - Де ви її взяли? - жахнувся боєць. - **О матінко рідна!** Та ви ж могли, знепритомнівши... [I, 201]; - От лише на це [ув'язнення] зважаючи, я й не беру тебе [Пугача] зараз під варту. Більше того - я тебе старостою зроблю. - **Ой лишечко!** Не було ще цієї петлі на шию! [III, 240]; -

в) задоволення, захоплення ким-, чим-небудь: А скаже Вітчизна: **снарядом стань - стану снарядом, ракетой стану, чорт візьми!** [V, 241]; Поліг смертю хоробрих [батько Єльки], не відаючи того, що він умирає батьком, що виросте в нього донька на трудних вдовинських харчах, та ще й не огризком якимось виросте, а красунею ж таки, **чорт візьми!** " [V, 167];

г) примирення, вимушеної згоди з чим-небудь: Так що діло й на тебе є. - **А кат з ним**, із тим ділом, - відмахнувся Дорошенко і став оглядати будову [V, 172]; Вишикуйте, будь ласка, мені роту, хочу ваших орлів про децю розпитати. Союзник, нічого не вдієш: вишикували, питай, **чорт з тобою...** [I, 408]; Гаразд, на "Волгу" людина збирає, хоче після повернення в Союз взяти машину експортну, але як на мене... **та чорт із нею**, тією "Волгою", коли отак її добувати! [VII, 242]; Пригрозив прикажчик, що покарає за таке свавілля: обіцяної чарки не дасть. - Ну й не давай, **чорт з тобою!** - Хоч і залийся нею! [II, 150]; Ой. гляди, Іване! - суворо перебив Килигей. - Не той час, щоб їхню білу кість жаліти! Подумавши, махнув рукою: - Забирай [офіцера], **чорт з ним**. Треба буде - покличу [II, 322]; Степові мастки, в яких минало її [дружини Врангеля] дівоцтво, попалено, розграбовано, землі ділить між собою голота ... **Чорт з ними**, з тими землями, владу б скоріше

добути, повну, вінценосну! [II, 483];

г) незадоволення ким -, чим-небудь, обурення, досади з приводу чогось: - *Всього було... І чабанував... і бринзу робив... Взимку всю худобу сам порав... Дванадцять років відбатрачив. - Дванадцять з двадцяти! І круглий рік? Чорт візьми, це ж каторга! Невже-таки не можна було інакше.* [I, 369]; *Хтось, проскакавши верхи мимо них, на ходу зірвав з Блаженка шапку і пошпурив її далеко вбік. - Хто то? - Комбат наш... - От тобі маєш, - спокійно сказав Блаженко, наче цього й чекав. Став добувати з кишені пілотку - Та я ж її тільки вночі надівав. Удень я знаю, що не можна.* [I, 117];

д) сумніву або заперечення, незгоди з висловленим, почутим: *Поразка, поразка, - чує [Левченко] кругом. А яка в чорта поразка? Провал, розгром!* [II, 464]; - *Зізнайся, Любашо: панич тебе підкупив, щоб ти мою думку вивідувала? - Ганно, бог з тобою!.. Просто мені самій цікаво стало, про кого ти задумалась?..* [II, 225]; *Куди ж він [Сьомик] міг зникнути? Чи не махнув він у Савранські ліси до отих бандитів. - Що ви, бог з вами, пане жандарме! Щоб мій Сьомик та в ліси... Хіба йому життя не дороге?* [III, 240];

е) досади, роздратування, обурення: *Підбігши до кулемета, Яресько радісно вхопив його, крутнув сюди-туди - небачений! новісінький! - і, не знайшовши поблизу нічого придатного для упору, розпластався - як був - на землі, націлюючись услід втікачеві. Клац! Клац! - не стріля! Що за чорт? Знову - клац, клац, клац... [II, 308]; —Припинити! - гримнув комбат від телефону. Бійці замовкли, пластинку зняли, проте пісня продовжувала звучати і наростала десь надворі. - Що за біс?.. [1,304];*

є) відчаю, безсилля, неможливості здійснити що-небудь: *Нудно мені стало в Криничках, як ви [Данько з товаришами] пішли. Так нудно, що хоч вішайсь [II, 515]; Батько лютував, гаркотів стартером, раз у раз крутив ручку, червоніючи з натуги: - Не заводиться [машина], хоч убий! [V, 150];*

ж) байдужості або припущення: - *Я сам вам купу грошей напечатаю! Дайте тільки машинку! Його [Кулика] підняли на сміх: - Фальшивомонетчик! В кутузку його. - Ну, як хочете, - образився Кулик, під загальний регіт сходячи з ганку. - Моє*

таке: прокукурівав, **а там хоч не розвидняйся** [II, 300]; *А хто про тебе, рядового Ягідку, забуде в цей напружений час, то, чого доброго, ще й під трибунал піде... Тут не до жартів ...* [I, 370];

з) категоричного небажання мати справу з ким-, чим-небудь або бажання позбутись кого-, чого-небудь: **К чорту** їхнє [бюргерші] **хазяйство!** *Тепер нах хаузен - додому!..* [I, 406]; - *Нащо стільки вродливих [дівчат] набрав?* - *А ну їх к чорту,* - *лайнуся у відповідь Гаркуша, тримаючись перед управителем досить нахабно.* - *Вони всі там вродливі!* [II, 102]; - *Тихше, Льоню,* - *зауважила йому Іллєвська.* - *В сусідів офіцер стоїть... Ану їх к чорту!* *Набридли* [III, 49]; - **До дідька** *вашу війну! Не хочу! Не буду! Краще бджолу, дитину, краплю води на квітці...* [IV, 461]; *На різні бетонні вироби потреба зараз велика... Моя Тонька як спалахне чого-небудь, так і погрожує: кину к бісу вашу отару, в Чернігівку подамся на полігон! Мотористкою бетономішалки стану!* [V, 256]; *А тут йому [Ягничу] кашки манної, як дитині... Коли зажадав якогось борщу та стручок червоного перцю, лікаря аж пересмикнуло: - Сувора діста, який там до біса перець!* [VI, 40]; *На чужому весіллі гуляє [Махно], чужу горілку п'є... Ні рідних нема, ні близьких. Пусткою стоїть подвір'я, де він народився, на тім місці, де стояла батьківська халупа - одна жаллива вища за нього, за Махна, росте! Руки вганяються в патли, застряє в горлі гарячий клубок. Одначе к лихій матері всі ці гризоти! Махно не здається, вам понятно? Да.* [II, 601].

Підвищену емоційність ВФО такого типу надають "екзотичні" компоненти: **чорт, біс, дідько**. У складі ВФО вони позбавлені номінативної функції. Актуалізація немотивованих конотативних сем надає цим ФО оригінального емоційного значення й підвищеної експресії^{vii}.

2. **Імперативні ВФО** використовуються з метою вираження й передачі в процесі комунікації волевиявлень, бажань, заборон, команд і т.п. Імперативного характеру таким ВФО надають частка **хай** та дієслівний компонент у формі наказового способу. У художніх текстах О. Гончара вирізняються імперативні ВФО двох типів: 1) імперативні ВФО, смислова структура яких поєднує наказовість, спонування до дії зі ставленням мовця (позитивного чи негативного)

до об'єкта волевиявлення: *Хай бог милує, щоб я гарбав та свавільничав!..* - заволав Хаєцький [I, 110]; - *Іванов, де ти?* - кричав хтось у темряві. - *Де ти, чорт би тебе взяв!* [I, 170]; - *Штурмівщина і тут, хай би їй грець!* [VII, 47]; *Налякав же він мене, - полегшено зітхнула мати. - Хай йому всячина* [II, 433]; *Та тільки між добрими людьми раз у раз стережись і хижаків двоногих - пропади вони пропадом* [VI, 177]; *Що вони [міністри] там [у морі] затівають, іроди? Що вони роблять, трясця їм у печінки?!* [V, 160]; *Будь же ти проклят з нею [свободою], кат!* [II, 598]; *Щоб духу твого [Муравйова] при колоні не було!* [II, 394]; - *Не втекти супостатам, доженем! Гаття, алюр три хрести!..* [I, 114];

2) імперативні ВФО, волевиявлення яких спрямоване на самого мовця: *Коли Данько окликнув його [Леоніда], він аж похитнувся: - Чорт візьми, ніби яреськівське щось! - і опустив мішок перед собою. - Побий мене бог, яреськівське! Ти звідки?* [II, 385]; *Ризикований торг! А якби потягли в сигуранцу? - Чи нам з тобою, Парфене, сигуранци бояться? Не я буду, коли з тією "Іскрою" не зв'яжусь!* [III, 226].

3. Релятивні ВФО використовуються письменником для вираження реакції на слова співрозмовника чи ситуацію (згода-незгода, запевнення у достовірності сказаного): *Ще б пак! Яка дівчина встоїть перед можливістю покрасуватись з екрана...* [IV, 466]; - *Що свіженький, з училища? Ще б пак, не вгадати... У мене ж око розвідника!* [I, 53]; *За дівчат ми побоювались, -говорив орловець стражникам, - на них оглядались, а то б чорта з два ви нас пов'язали!..* [II, 284]; - *Доконче вони хочуть зіпхнути нас звідси, щоб вирватись на шосе, пояснював сержант, - та коли без вас не зіпхнули, то тепер дідька лисого!* [IV, 108].

4. ВФО - формули соціального етикету служать засобами мовної характеристики літературних героїв О. Гончара. Ввічливість, доброзичливість, добродушність, щирість, гостинність, богобоязливність - характерні риси його позитивних парсонажів, мова яких насичена ВФО - формулами соціального етикету: привітання, прощання, побажання, прохання, подяки тощо. ВФО такого типу досить переконливо реалізують функцію виховного, естетичного впливу на читача. Пор.: - *То що ж ти, Денисе, на плечах оце [мішок] в артіль понесеш? -А*

понесу! - *То неси! Бог на поміч!..* [I, 340]; *Хома вилетів з крісла... - Будь здоров*
Хомо! - *тряс йому руку Ференц, прощаючись. - Будь здоров, Ференц...* [I, 321];
Поправлюся... Наберуся сил... - Набирайся, сестричко, набирайся... Щасливої тобі
дороги!.. [I, 405]; - *Ой, не голосить, Власівно, ради бога, - зупинила її Іллевна* [III,
146]. І навіть "гостре" слівце звучить делікатніше, коли герой вибачається перед
співрозмовником: *Нас, тобто санітарів, подав [комбат] на "Відвагу", а їй [Нюрі] -*
дулю під ніс, вибачте на слові [I, 355].

Таким чином, ВФО є надзвичайно "багатими" й ефективними засобами мовної
виразності. Висока емоційна та експресивна насиченість ВФО, стислість і ємкість
форми зумовлюють активне використання їх у художніх текстах.

ⁱ Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія – Харків. Основа, 1990. – С. 45.

ⁱⁱ Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Л.: Наука, 1977. – С. 147.

ⁱⁱⁱ Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських
фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – с. 68-69.

^{iv} Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1986. –
С. 292.

^v Куценко Л.В. Вигуківі фразеологізми в сучасній українській мові: Автореф. дис.
канд.філол.наук. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 5.

^{vi} Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – С. 67-70;
Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Зазнач.праця. – С. 68-69; Ипполитова Н.Б. Междометная
фразеология русского языка. Автореф.дис...канд.филол.наук. – Л., 1973. – 17 с.; Кунин А.В.
Зазнач.праця. – С. 291-296; Куценко Л.В. Зазнач.праця. – С. 8-12; Молотков А.И. Зазнач.праця. –
С. 147-149.

^{vii} Алефіренко М.Ф. Зазнач.праця. – С.68.